

On the Structure and Functions of the Czech Orthography

Principles of the Czech orthography can be observed in the relationship between phonemes and morphemes (Josef Vachek), or in the unified registration of the morpheme, regardless of the pronunciation in various co-occurrences, which is the basic orthographic principle governing especially the Slavonic writing systems (Baudouin de Courtenay). In this article, the authors describe the auxiliary character of the phonological principle, which supports merely the recording function of the orthography. On the other hand, the morphematic principle fulfils both basic functions of writing and orthography, i. e. recording and recognition of the meaning of morphs and words in a sentence. Moreover, in the Czech orthography, the specific principle of ligatures represent one third of Czech graphemes. From the synchronic viewpoint, the ligatures can be interpreted as cases of the morphematic principle. – Our conclusions are supported by an analysis of spelling skills of pupils, who tend to make the least errors and misspellings in writing morphemes, even if their pronunciation varies.

Keywords: orthography, script, Czech orthography, phonological principle, morphematic principle, ligature, misspeling

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
779 00 Olomouc
oldrich.ulicny@email.cz

KE ZKOUMÁNÍ STRUKTURY A FUNKCÍ ČESKÉHO PRAVOPISU

O. ULIČNÝ, P. KAŠPÁRKOVÁ, M. KURDÍKOVÁ, K. VÁCLAVKOVÁ

V naší předchozí stati věnované teoretickým otázkám vymezení strukturního charakteru grafických jednotek českého pravopisu a vztahům mezi nimi (Uličný a kol., v tisku) jsme se mj. věnovali také diskusi zakladatele teorie českého pravopisu Josefa Vachka (1933) s článkem Baudouina de Courtenay (1881). Baudouin zdůrazňoval pro český pravopis konstitutivní prioritu principu morfologického, kdežto Vachek upřednostňuje souhru základního principu fonologického s principem morfologickým jako principem doplňujícím. V našem citovaném článku odhalujeme ještě třetí určující aspekt, a to princip autonomních, a to ekonomizujících vlastností českého psacího a pravopisného systému, které nesouvisejí se žádným z uvedených dvou principů. K tomuto závěru dospíváme na základě nového pojetí jednotek subsystému českých grafémů, v němž v návaznosti na Vachkovo pojetí nově zdůrazňujeme třetinový podíl spřežek či digrafů; ve většině případů však lze tento princip ze synchronního hlediska interpretovat v rámci principu morfematického. Ke kritice Vachkově dodáváme, že jeho pojetí priority fonologického principu vychází zřejmě z přístupu k psaní a pravopisu z hlediska jeho funkce zaznamenávací, kdežto Baudouinovo zjištění je odvislé od zdůraznění vybavovací funkce pravopisu; k tomu srov. Kodýtek (2011: 118n), Uličný (1993, 2005/2006).

Abychom nebyli sváděni k zjednodušování problematiky pravopisné teorie typu „pro český pravopis platí princip jeden foném – jeden grafém“, resp. „spřežky v českém pravopisu nejsou, máme jen *ch*“ apod., snažíme se zde charakterizovat i cesty úvah a výzkumů, jimiž se ubíral jeden výzkumný tým, byť vedly průběžně i k negativním výsledkům.

2. Myšlenka o prioritě morfematického principu v struktuře českého pravopisu nebyla v české tradici akceptována a působí až provokativně. Proto jsme se ji rozhodli ověřit na základě myšlenky, že pokud je tento princip opravdu prioritní, měli by pisatelé v případech, jako je asimilace nebo neutralizace znělosti na morfematickém švu, při psaní váhat méně než v jiných případech, jako je např. psaní tzv. vyjmenovaných slov apod. Ve snaze ověřit, do jaké míry je tedy český pravopis fonologický a do jaké morfematický, jsme se rozhodli aplikovat testovací metodu, kterou jsme nazvali *psaní vlastním tempem*. Existující metoda známá pod anglickým názvem *self-paced writing* se však netýká psaní vůbec, je to způsob, jak pomáhat žákům či studentům zejména v tzv. psaní tvořivém. Nám se v tomto případě stal vzorem experiment Jana Chromého (2016), který známou metodou *čtení vlastním tempem* (*self-paced reading*) zjišťoval, zda při zpracování obouvidových sloves

u českých mluvčích dochází k vidové podspecifikaci. Metodu *čtení vlastním tempem* Chromý využil v rozsáhlém dotazníkovém šetření, jež obsahovalo kolem sta vět. Jednotlivé věty si respondenti zobrazovali mačkáním mezeríku, jakmile se po každém zmáčknutí objevilo nové slovo, ale předchozí zmizelo. V důsledku toho, že si dotazovaní korigovali zobrazení slov podle vlastní potřeby, mohlo dojít k zaznamenávání časové prodlevy, která mezi jednotlivými zmáčknutími uplynula. V případech sporných případů totiž účastníci pokusu začali váhat a čas zmáčknutí se prodlužoval.

Naše metoda *psaní vlastním tempem* měla fungovat na podobném principu. Rozdíl však spočíval v tom, že dotazovaní neměli pouze číst předem zvolené věty, ale na základě zvukových nahrávek měli vybraná slova, slovní spojení a krátké věty sami psát. Měřením váhavosti jsme následně chtěli potvrdit či vyvrátit hypotézu, že čas výběru vhodných grafémů by se v případě morfematického principu oproti fonologickému prodlužoval. Abychom pro náš výzkum získali relevantní data, uvažovali jsme nad dvojím typem testování:

1. Respondenti měli být při psaní rukou natáčeni na kameru, aby bylo zjevné, v jakých okamžicích záznamu váhali.
2. Respondentům měl být předložen internetový dotazník s nahrávkami, podle kterých by slova, slovní spojení či věty zapisovali.

První způsob testování se velice záhy ukázal jako neuskutečnitelný. Jednak by bylo obtížné získat tímto způsobem dostatek analyzovatelného materiálu, jednak by provedená analýza nebyla zcela objektivní, protože by okamžiky váhání nebylo možné exaktně změřit kvůli neexistenci příslušného zařízení. Z těchto důvodů jsme se tedy zaměřili na možnosti druhého typu testování, které se v mnohém jevilo jako méně problematické. Analyzovatelný materiál by byl získán jednodušším způsobem pomocí internetového rozhraní s možností elektronicky a adresně šířeného dotazníku. Ten se skládal ze dvou částí. V první by dotazovaní vyplnili osobní údaje o věku, pohlaví, o stupni nejvyššího dosaženého vzdělání apod., druhá by sloužila k samotnému testování. Časová prodleva psaní by tak byla automaticky sama zaznamenávána na pozadí jednoduše sestaveného programu, takže by nedocházelo k časovému zkreslení jako v případě metody první. Zásadní otázka však vyvstala v okamžiku, kdy začala být brána v potaz schopnost respondentů psát na počítači alespoň průměrně rychle a bez překlepů. Tomuto zkreslení výsledků z důvodu delší doby hledání správných grafémů na klávesnici jsme nakonec chtěli předejít velkým zjednodušením celé metody. Dotazovaní by po vyslechnutí nahrávky nepsali slova sami na klávesnici, pouze by vybírali z několika málo relevantních možností. Příklad:

Nahrávka výrazu: SMYSLOVÝ VJEM

Možnosti výběru: E, Ě, I, Í, Y, Ý, J, L, M, N, O, S, V

Nakonec se však ani tento způsob testování neprokázal jako dostačující a plně uplatnitelný. Získaného materiálu by sice bylo kvantitativně víc, ale jednalo by se o vzorky natolik heterogenní, že závěry z nich vyvozené by nebylo možné jednoznačně interpretovat. Závažnější důvod zamítnutí však spočíval ve výše popsaném způsobu zjednodušení samotné metody. Její vývoj se totiž od naší prvotní představy odchýlil natolik, že se čtení vlastním tempem změnilo v pouhé klikání na klávesnici počítače.

Cíle výzkumu by takto nemohly být objektivně naplněny, proto jsme zvolili způsob zdánlivě nikoli atraktivní či moderní, a to analýzu frekvence chyb v psaných textech českých pisatelů, zvláště dětí, a to jak z hlediska principu fonologického, tak morfemického. K tomu bylo nutné si ujasnit vztahy mezi českými fonémy a grafémy (srov. Uličný, Kašpárková, Kurdíková, v tisku a zde odst. 4.2) a dále jak interpretovat pojetí morfému a morfu v českých mluvnicích a lingvistických příručkách.

3. Mluvnice češtiny 1 (Petr 1986a) pojednává o pojmech morfém a morf v kapitole Základní pojmy morfonologie a morfémiky. Morf je zde popsán jako nejmenší útvar vydělitelný ve slovním tvaru, který stále má povahu znakovou, je charakterizován po stránce výrazové i významové. Tyto „minimálně funkčně významové elementy“ se dále z hlediska své funkce rozlišují na kořeny a afixy (prefixy, sufixy, postfixy, infixy a interfixy). V části Sjednecování morfů je dále uvedeno: „Různé morfy totožného významu, vystupující v různých slovních tvarech, mohou se, jsou-li si i formálně blízké, sjednocovat v jeden morfém“ (Petr 1986b: 180). Jako ukázkou mluvnic uvádí morfém slovesných tvarů *bere/brát*, v nichž se realizují kořenové morfy *ber-* a *br-*. K tomuto morfému jsou dále přiřazeny morfy slov příbuzných, a to *-bír-* (*sbírat*), *-běr-* (*sběr*) a *-bor-* (*sbor*). „Morf je tedy lineární jednotka jazyka, kdežto morfém nelineární, zobecněná jednotka, jejímiž představiteli jsou morfy. Souhrn morfů téhož druhu totožných svým významem a formálně (foneticky) blízkých vytváří morfém“ (ibidem). Onou formální blízkostí se zde rozumí „částečná totožnost skladu fonémů a jejich pořadí“ (ibidem), kdy se morfy buďto liší jedním fonémem, jeden z prostředních fonémů jednoho morfu v druhém morfu chybí nebo je jeden z morfů kratší/delší než druhý o jeden foném na začátku nebo na konci.

V této mluvnici je dále definován pojem *alomorf* jako jedna z podob morfu, které v rámci morfému existují a jejichž podoba je podmíněna morfy ve slovním tvaru sousedícími. Užití *alomorfu* se pak odvíjí od fonémového skladu sousedního morfu (*sbírat* × *sebrat*) nebo funkční stránky daného morfu (*hoch* × *hoších*).

V Mluvnici češtiny 2 (Petr 1986b) se definice pojmů *morf* a *morfém* nepodává, přestože se s nimi ve výkladu pracuje. O derivačních morfech se zmiňuje pojednání o pádu podstatných jmen (Petr 1986b: 53n; zde se ztožňuje deklinační morf s pádovým tvarem) a ve výkladu o morfologii sloves

se zmiňuje „gramatický morfém by“ a „volný morfém se“ (ibidem: 167n). V části pojednávající o formálním tvarosloví je sice věnována pozornost slovnímu tvaru, přesto ani na tomto místě definice pojmů morf a morfém podány nejsou.

V nejnovější Akademické gramatice spisovné češtiny (Štícha 2014) pojednání o morfu a morfému rovněž nenajdeme, pouze na několika místech výkladu je použito označení „reflexivní morfém“.

V publikaci Čermák (2011) je morfém definován takto: „Morfém je minimální jazykový znak, tj. minimální (abstraktní a systémová) významová a/nebo gramatická jednotka, chápaná, má-li alomorfy, jako třída alomorfů. Morfém má tedy vždy význam a/n funkci. Je pro něj charakteristická arbitrárnost formy ve vztahu k jeho významu či funkci“ (Čermák 2011: 135). Morfémy se zde dále rozlišují na synsémantické (gramatické) a autosémantické (s lexikálním významem), na morfémy vázané, které jsou nutně spjaty se slovním základem či slovem, a morfémy volné. Morf je označován jako „(grafická/fonická) diskrétní (textová) realizace abstraktní jednotky morfému v textu (může být pro týž morfém jedna nebo více)“ (ibidem: 136). V této části výkladu nalezneme také definici alomorfů: „Alomorf je (distribuční/poziční) varianta morfému (vždy jedna z několika), pojatá jako systémová alternanta a součást třídy alomorfů. Alomorf má tedy výrazný aspekt paradigmatický a mluvíme o něm, uvažujeme-li možné alternativy navzájem a místo jedné uprostřed ostatních“ (ibidem).

Zbyněk Šiška v úvodu své práce (Šiška 2005: 6) podává výklad morfémů jako „množiny morfů (alomorfů a variant) se společným (invariantním) významem.“ Zároveň přebírá popis morfu a morfému z Mluvnice češtiny 2, která morf popisuje jako lineární jednotku jazyka, morfém pak jako jednotku nelineární, v níž musí být zakódováno také pořadí jednotlivých fonémů. Šiška analyzuje celkem 7988 slovních jednotek získaných z lexikálního korpusu, u nichž shrnuje kořenové morfy podle invariantního významu. Tím získává 798 kořenových morfémů, které jsou ve slovníku řazeny abecedně. Při rozlišení základních a vedlejších alomorfů vychází Šiška z Komárkova *principu většinové podoby*, jež obohacuje o Dokulilův *princip predikční*. Kombinace obou principů mu umožňuje v některých případech lépe vyvodit základní alomorf: např. u lexému *pes* je základním alomorfem *ps-*, protože napomáhá „uspokojivě formulovat pravidlo o morfonologické alternaci *e/Ø*“ (ibidem: 7).

Hranice mezi synchronií a diachronií není ve slovníku pevně stanovena. Šiška komentuje nejasnost hranice přihlédnutím k dynamice jazyka a segmentuje jako morfémově shodná i slova, u nichž může argumentovat historickými změnami, srov. např. *obora* → historická změna *bv>b*, která vedla k zastření morfematického švu, nebo *vrátit* – *vrtat*, *vřeten* a mn. j.; je však zřejmé, že se tu pracuje se vztahy synchronně již netransparentními. Autor se totiž domnívá, že „morfematickou segmentaci slova nemůžeme stavět

pouze na (...) opakovatelnosti segmentů“ (srov. s. 16). Při analýze je proto třeba respektovat sémantické vztahy mezi morfy a kritérium doplnit také o měřítko funkční. Na závěr zdůrazňuje, že pravidla morfematické segmentace „musí platit bez rozdílu pro slova domácí i přejatá, neboť i přejímky jsou součástí českého jazykového systému“ (tamtéž). Ve slovníku tak lze nalézt početné zastoupení domácích slovotvorných derivátů, přejímek; pouze okrajově jsou však segmentovány nástavbové slovní druhy.

4. Jak je zřejmé, ne všechny aspekty těchto definic či vymezení pojmů (*alo*) *morf* a *morfém* jsou relevantní z hlediska teorie pravopisu, resp. z hlediska uplatnění jeho morfematického principu jako primárního, srov. odmítnutí analýzy přejatých slov s odlišným pravopisem a českou výslovností, pojetí grafického morfu ad. v naší práci (Uličný, Kašpárková, Kurdíková, v tisku).

Teorie pravopisu i psací praxe nabízí posuzovat tuto oblast z různých hledisek. Zcela zřejmý je rozdíl mezi analytickými i praktickými znalostmi a dovednostmi jazykovědně vzdělaného pisatele či oprávněného chyb na jedné a běžného pisatele textů či posuzovatele pravopisných chyb (byť dnes už dokonce i s maturitou) na druhé straně. V prvním případě se zastavíme u problematičnosti vymezení morfému, morfu a pravopisné relevance jejich typů jakožto grafických morfů, v druhém případě pojednáme o pravopisné problematice psaní nikoli morfů, nýbrž slov a jejich spojení, kde se morfémový princip projevuje, avšak neuvědomovaně. Nejvýrazněji se problematika jednotného psaní morfu, tj. realizace pravopisného principu morfematického, uplatňuje při zápisu morfů se znělostní asimilací.

4.1 Z hlediska pravopisného systému i jeho užívání není především nutné pracovat s pojmem *nulový morf* paradigmatický, i když jde o velmi sofistikovaný výdobytek strukturní lingvistiky, který však z hlediska teorie ani praxe není v písmu relevantní. Typy realizovaných morfů byly obohaceny v teoretických pracích Mluvnice češtiny 1 a 2 (Petr 1986a, 1986b) zejména o případy získané pojetím češtiny v oblasti morfologie ohebných slovních druhů jako v podstatě aglutinačního jazykového typu, srov. např. značně nekonzistentní morfémovou dekompozici adjektiv posesivních nebo zájmen rodových ve srovnání s dekompozicí adjektiv složených, tvrdých i měkkých, a mnoho jiných problémů v Petr (1986b). Tak dekompozice zájmen *v-á-š, naš-e-ho*, kterou zde nenajdeme, by byla důsledným dovršením principu morfematické analýzy přijaté autory příslušných pasáží Mluvnice češtiny 2, srov. s. 396, a mnoho jiných. Zároveň se tak však zcela zásadně zvětší počet různých druhů morfů, které žádnou pravopisnou relevanci nemají. Proto také vycházíme při zkoumání priorit jednotlivých pravopisných principů nejen z jejich frekvence v morfech, ale i ve slovech.

4.2 V ukázkách segmentace morfematické používáme kód 1 pro uplatnění pravopisného principu fonologického a kódy ostatní pro principy nefonologické. Srovnej:

Princip: – kód

fonologický – 1, morfematický – 2, historický/tradiční – 3, fonetický – 4, klastrový (grafém x) – 9

Princip spřežkový (digrafy) – kódy

1 odkazují k jednomu fonému – dz dž ch ou: 55

2 odkazují k dvěma fonémům – dě tě ně di ti ni dí tí ní: 66

v přejatých výrazech – di ti ni: 88

3 odkazují k třem fonémům – bě pě vě mě fě: 77

Specifické případy

ů – E, ů – F, w – A, y/ý lexikálního typu – B, y/ý morfologického typu – C

4.3 Uplatnění fonologického a nefonologického principu se v psané češtině uplatňuje různě z hlediska pravopisné funkce zaznamenávací ve srovnání s funkcí vybavovací (srov. citovanou práci Uličný, Kašpárková, Kurdíková, v tisku). Zde vycházíme z jednoduché úvahy, že z hlediska funkce grafického záznamu řeči zapisujeme i čteme (vybavujeme si) slova a jejich části, tj. převážně morfy. Každý psací systém má ovšem k takovému záznamu jisté prostředky nižšího řádu – hláskový i slabičný systém vychází ze zvuků a pro disjunktní zvuky volí disjunktní grafické prostředky. Tak je tomu i v písmech logografických či ideografických (Coulmas 2003: 40n, 132, 140 aj.), kde disjunktními grafickými prostředky jsou příslušné rozdílné způsoby užití rozdílných grafických distinktivních rysů. Proto v zásadě lze říci, že každý psací systém má komunikační funkci zaznamenávat a při čtení vybavovat významy, tj. slova, vztahy mezi nimi a vztahy jejich částí.

4.4 Je ovšem zcela zřejmé, že z hlediska prostředků, tj. písmen české abecedy a jejich distribuce v textech, zcela jednoznačně vyplývá, že fonologický princip v psané češtině drtivě vítězí; jde o poměr frekvence jednoznačně fonologicky psaných grafémů k frekvenci grafémů psaných nefonologicky, srov. tabulku č. 1, kde se princip nefonologický (převážně morfematický) vyskytuje v 338 případech psaných grafémů, zatímco všech grafémů je v zkoumaném vzorku 2905. Podíl nefonologicky psaných grafémů činí tedy v našem vzorku textů pouhých 11,64 %.

2	3	4	55	66	77	88	9	B	C	E	F	CELKEM
30	1	0	25	67	6	14	3	21	18	1	6	192
25	1	0	20	42	10	13	1	14	12	0	8	146
55	2	0	45	109	16	27	4	35	30	1	14	338
16,27 %	0,59 %	0 %	13,31 %	32,25 %	4,73 %	7,99 %	1,18 %	10,36 %	8,88 %	0,30 %	4,14 %	100 %

Tabulka č. 1 – rozložení protifonologického principu ve slovech

Pozn. V prvním textu se protifonologický princip projevil ve 146 slovech celkem 192krát, srov. *ztělesňování* (2-66-1-66-1), *psychosomatiky* (B-88-C), *objektivně* (88-66-2), *současně* (55-1-66-2), *rodinných* (66-1-2-C-55), *úplně* (E-66-2), *latinských* (66-1-C-55). V druhém textu byl tento poměr 108:146, např. *techniky* (55-88-C), *všichni* (2-55-66-1).

4.5 Zkoumání pravopisné struktury morfů ukazuje výsledky značně odlišné, a to vzhledem k současnému pojetí morfu v české lingvistice. Srov. tabulku č. 2, kde kód 1, jak uvedeno, znamená uplatnění pravopisného principu fonologického.

1	2	3	4	55	66	77	88	9	B	C	E	F	CEL- KEM
472	30	1	0	25	69	6	14	3	21	18	1	6	666
510	25	1	0	20	42	10	13	1	14	12	0	8	656
982	55	2	0	45	111	16	27	4	35	30	1	14	1322
74,28 %	4,16 %	0,15 %	0 %	3,4 %	8,4 %	1,21 %	2,04 %	0,3 %	2,65 %	2,27 %	0,08 %	1,06 %	100 %

Tabulka č. 2 – uplatnění pravopisných principů v morfech

Ve dvou zkoumaných textech publicistického typu, avšak specifického tématu (interview s lékaři), bylo na základě nejnovějších analytických postupů zjištěno celkem přes 1300 morfů, v nichž je skoro ve třech čtvrtinách zastoupen princip fonologický; tabulka č. 2. Je to přirozené, jestliže vezmeme v úvahu značné množství morfů, jejichž vydělení je z pravopisného hlediska nerelevantní (byť z hlediska flexivního nebo derivačního je v rámci zvolené teorie oprávněné), takže se při jejich zápisu morfematický princip nemůže explicitně uplatnit. Např. *lékařka* (1-1-1-1); *společenská* (1-1-1-1); *krize* (1-1), *používám* (1-1-1-1-1), *musela* (1-1-1-1), *své* (1-1), *hrát* (1-1-1). Ve zbylé čtvrtině případů se v příslušných morfech uplatňoval alespoň jeden projev pravopisného principu nefonologického: *medicínu* (88-1), *cítí* (66-1), *nemohou* (1-1-55), *vysloužila* (B-55-1-1-1), *všichni* (2-55-66-1). Srovnej příklad části okódovaného textu:

V současnosti jste známá především jako politička,
2 1-55-1-1-1-1-1-1-66 1-1-1-1 1-1-1-1-1 1-1-1-1-1-2-2-1-1 1-1-1-1 1-1-1-1-88-1-1-1

významné je ale,
1-B-1-1-1-1-1-1 1-1 1-1-1

kde jako lékařka působíte.
2-1-1 1-1-1-1 1-1-1-1-1-1-1 1-F-1-1-1-1-1-1

Druhé hledisko, hledisko pisatele bez hlubších analytických dovedností a jen se školními znalostmi, ukazuje jako vhodnější analýzu projevu různých pravopisných principů podle jejich realizace v jednotlivých slovech. Srovnej tabulku č. 1 výše.

Přesto je užitečné se zabývat i vztahy příslušných prostředků sloužících těmto funkcím. Jednou z možností, jak zachytit složité vztahy mezi jazykovými jednotkami v jejich grafické podobě a zároveň pochopit chování píšícího a čtoucího uživatele psaného jazyka, je přístup k vnímání jazyka, zde psaného, na základě koncepce tzv. komunikační dominanty (Uličný 1998), tj. nápadnosti užitého prostředku ve srovnání s prostředky základními, neutrálními. V této naší interpretaci jde tedy o psací dominantu v rámci slova nebo jeho částí chápaných pisatelem či oprávcem v podstatě školsky, nikoliv na základě současné lingvistické teorie.

Při tomto přístupu se poměr uplatnění fonologického principu a principů nefonologických projevů zřetelně ve prospěch jisté rovnováhy obou skupin principů, srov. výsledky v tabulce č. 1, což by zdánlivě svědčilo ve prospěch přístupu Vachkova, který hovoří o souhře principu fonologického a morfemického. Zde je třeba podtrhnout, že ze synchronního hlediska je možné nejen digrafický princip, ale i další s výjimkou fonetického – kód 4 – a klastrového – kód 9 – chápat také jako projevy principu morfemického.

5. Jak jsme konstatovali, přístupy k našemu komplexnímu problému uvedené v odst. 2 ukazují, že žádná z použitých metod nedává jednoznačnou odpověď na problém, který princip v českém psacím systému a v pravopise převládá, či jak různé principy spolu kooperují. Domníváme se proto, že jiným pohledem, který by přinesl možná relevantnější výsledky, by mohla být jednoduchá analýza pravopisných chyb a nedostatků. Didaktické práce na toto téma nejsou kupodivu dnes časté (srov. např. Krobotová 1992; Kneselová 1993/1994; Obrovská 1999/2000), v poslední době se však objevují bakalářské práce s mnohem důkladnějším výzkumem a solidnějšími výpočty, než najdeme v pracích časopiseckých (srov. Rejthar 2012; Trifanová 2014 ad.).

5.1 Dobře použitelná data pro náš účel, tj. zjištění, jaký je vztah uživatelů češtiny k morfemickému principu českého pravopisu, předkládá Trifanová (2014). Podle s. 37 její práce nečiní morfemický princip psaní analogicko-paradigmatického typu v případě znělostní asimilace žákům 5. tříd žádné větší problémy, chyb v diktátech je jen 1,5 %, srov. *blíského, poblíž, vlátců, nikdy*. Srov. také zvratnou hyperkorektnost: *kubci, trzích*.

Proti tomu chyby v kongruenci adjektivní i slovesné v případě psaní i/y po tzv. obojetných písmenech jsou založeny na složitějších analogiích a kombinacích paradigmatických a syntagmatických vztahů ve větě a mají také nejvyšší procentuální zastoupení:

Srovnej autorčina data:

Koncovky při skloňování substantiv	248	16,88 %
Skloňování adjektiv	227	15,45 %
Shoda podmětu s přísudkem (sic!)	330	22,46 %

K některým případům: *dospělími* – zde je ve hře morfematická analogie paradigmatická s Npl. živ. *dospělí*, nikoli s Ipl. podle vzoru mladými; *dospělími*, *dospělými* – koncovka paradigmaticky neanalogizovatelná, jen snad restrukturalizací s typem subst. masc. Ipl. *drahokamy*, *klamy*, *telegramy* apod. Chyby v zápisu flexe substantiv se dají vysvětlit zčásti chybným směrem procesu morfosyntaktické analogizace, zčásti jeho absencí. Syntakticky závislé i nezávislé tvary substantiv v případech tzv. obojetných písmen mají ve výčtu autorky první vysvětlení jen v případech zápisů *Evropi* (kosti), *lesi*, *kovi* (páni), *drahokami* (mladými), *trzých* (mladých), *krály*, *penězy* (pány). V ostatních případech jde nejen o absenci jakékoliv paradigmatické analogizace, ale i nepochopení psaní i/y v syntagmatice grafémové. Srov. *územým*, *Čechi*, *Evropi*, *lesi*, *solý*, *kovi*, *lesmi*, *kupcy*, *mastmy*, *drakohami*, *kožešinamy*, *výrobki*, *trzých*, *penězy*, *peněžmi*, *penízy*, *krály*, *horamy*, *království*.

5.2 Závěr k těmto zjištěním: složitější úvahy morfosyntaktického charakteru, tj. rychlé posouzení vztahů mezi výrazy, jejich sémantika, znalost slovních druhů i vybavování paměťově náročných faktů – např. Dsg. živ. *Petrovi* vs. poses. adj. *Petrovy*, je nepochybně pro slabší žáky náročné a procentní podíl chyb je vysoký. Proti tomu stojí jen 1,5 % chyb plynoucích z náročnějších případů zamlžení morfémové stavby na slovním nebo morfematickém švu v důsledku znělostní asimilace nebo neutralizace. K obdobným závěrům můžeme dospět při interpretaci dat v práci Krobotová (1992): v prvních třídách základní školy se setkáme až s téměř 26 % případů chyb typu: *blíska*, *zářes*, *řítký*, *hlomos*, *níský*, *úský*, u starších dětí pak už jen v 10 % případů, srov. *soustruch*, *dovos*, *siláš*. Ve srovnání s výsledky Trifanové je to sice téměř sedmkrát víc, avšak chyb proti nižším ročníkům dvaapůlkrát ubylo.

Ještě výmluvnější jsou zjištění v práci Rejthara (2012). Autor analyzuje výsledky pravopisných testů na druhém stupni základní školy a paralelně na nižším gymnáziu. Chyby související s asimilačními pochody v morfech autor vůbec neuvádí, zřejmě se v jeho velmi reprezentativním vzorku téměř tři set žáků nevyšly. Nedostaky v morfosyntaktickém pravopise různého druhu jsou srovnatelné s údaji Mileny Krobotové (1992), úspěšnost se tu pohybuje mezi téměř 80 % a 90 %, někdy i nad touto hranicí. Zato úspěšnost v užívání interpunkce a v psaní velkých písmen jen v jednom případě hodnocení interpunkce souvětí překročila šedesátiprocentní limit.

6. Z uvedeného plyne pro naše zkoumání závěr, že v přirozených souvislostech stavby morfému se už nejmladší pisatelé dopouštějí v oblasti znělostních asimilací a neutralizací nejméně chyb a že i v případech morfosyntakticky komplikovanějších se procento chyb v psaní morfů a jejich vztahů jeví jako daleko menší než v jiných, syntakticky nebo pragmaticky náročnějších případech. Tyto dobré návyky se však časem bohužel ztrácejí, střední škola na pravopisný výcvik nedbá, takže úroveň studentů přicházejících studovat češtinu na vysoké školy je mnohdy tristní, jak ukazují data Kneselové (1993/94) i Obrovské (1999/2000). V žádném případě se tu však u těchto snad kultivovanějších pisatelů neopakují chyby žáků druhého ročníku ve znělostním narušování morfematických a slovních švů, takže lze usoudit, že přes četné jiné nedostatky v těchto testech se princip morfematický v jejich chápání pravopisu pevně ujal. Což by mělo platit v případě psaných projevů i u jiných dospělých. Zdá se tedy, že morfematický princip má v českém pravopise z hlediska jeho základních funkcí přece jen zásadnější význam než princip fonologický, který má funkci služebnou, stavební, jeho jednotky, fonémy a grafémy slouží jako materiál pro stavbu slova a jeho částí, které je jako jednotka prvním cílem procesu psaní (z „technologického“ hlediska) vůbec, přičemž morfematická struktura slova může být graficky signalizována, nebo signalizována není.

7. Shrnujeme: V této práci se autorský tým zabývá výzkumnými postupy, které byly aplikovány při analýze fungování pravopisných principů v české ortografii. Autoři chápou fonologický princip jako služebný a relevantní jen technologicky, z hlediska zaznamenávací funkce písma a pravopisu. Princip morfematický pak podle nich odpovídá základní funkci psaní a pravopisu, tj. záznamu i vybavování významů slov a jejich částí, jakož i vzájemných vztahů těchto jednotek psaného jazyka ve větách. Specifickým principem je pak svébytný pravopisný princip digrafický, který charakterizuje třetinu českých grafémů.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický výzkumný projekt udělené roku 2015 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

LITERATURA

BAUDOUIN DE COURTENAY, Jan Niecisław

1881 „Nekotoryje otdely sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov“; *Russkij Filologičeskij Vestnik* 5, č. 2, s. 265–344

ČERMÁK, František

2011 *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (Praha: Karolinum)

DOKULIL, Miloš

1962 *Tvoření slov v češtině* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

CHROMÝ, Jan

2016 „Impact of Tense on the Interpretation of Bi-Aspectual Verbs in Czech“; *Studie z aplikované lingvistiky* 5, č. 2, s. 87–97

KNESELOVÁ, Helena

1994 „Rozbor pravopisných chyb v testech českého jazyka“; *Český jazyk a literatura* 44, č. 3–4, s. 65–69

KODÝTEK, Vilém

2011 „Znovu k Vachkově teorii psaného jazyka“; *Slovo a slovesnost* 72, č. 2, s. 118–129

KROBOTOVÁ, Milena

1992 „K výzkumu pravopisných dovedností“; *Acta Universitatis Palackianae Olomucensia* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 51–64

OBROVSKÁ, Jana

2000 „Znají uchazeči o studium českého jazyka český pravopis?“; *Český jazyk a literatura* 50, č. 7–8, s. 176–180

PETR, Jan

1986a *Mluvnice češtiny. Fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov* (Praha: Academia)

1986b *Mluvnice češtiny II. Tvarosloví* (Praha: Academia)

PRŮCHA, Jan

1965 „O psycholingvistice“; *Slovo a slovesnost* 26, č. 1, s. 67–73

PŘÍHODA, Václav

1967 „Psychologie čtení vzhledem k pravopisné struktuře“; *Pedagogika: Časopis pro vědy o vzdělávání a výchově* 17, č. 2, s. 1–14

- REJTHAR, Michal
2012 *Stav pravopisných dovedností žáků na 2. stupni ZŠ* (nepublikovaná magisterská diplomová práce, PF ZU Plzeň)
- SCHWARTZ, Jena
2016 *Self-Paced Prompts*
<https://www.jenaschwartz.com/writing-groups/self-paced-writing/>
- ŠIŠKA, Zbyněk
1998 *Bázový morfematický slovník češtiny* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)
- ŠTÍCHA, František a kol.
2014 *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Praha: Academia)
- TRIFANOVÁ, Barbora
2014 *Analýza chyb v diktátech žáků po absolvování 1. stupně ZŠ*. http://is.muni.cz/th/382965/fb_b/bakalarka_final.pdf
- ULIČNÝ, Oldřich
1993 „Jaké úpravy pravopisu a kdy? (Na okraj Pravidel českého pravopisu 1993)“; *Čeština doma a ve světě* 1, č. 2, s. 64–70
1998 „Komunikační dominanta“; in Jurkowski, H. – Kupiszewski, W. – Siatkowski, J. – Decyk, W. (eds.): *Prace filologiczne* 43 (Warszawa: Instytut Języka Polskiego), s. 485–488
2005/6 „O psaní -ismů a jevech souvisejících“; *Český jazyk a literatura* 56, č. 5–6, s. 234–236
- ULIČNÝ, Oldřich – KAŠPÁRKOVÁ, Pavlína – KURDÍKOVÁ, Magda
K charakteristice subsystému českých grafémů a jejich užívání v textu. (V tisku.)
- VACHEK, Josef
1933 „Český pravopis a struktura češtiny“; *Listy filologické* 60, č. 4–5, s. 287–319
- ZIKOVÁ, Markéta
2015a „K chápání flexivní morfologie“; in ULIČNÝ, Oldřich: *Preliminária k Moderní mluvnici češtiny* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 187–206
2015b „Morfonologické alternace v současné češtině“; in ULIČNÝ, Oldřich: *Preliminária k Moderní mluvnici češtiny* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 235–264